

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком»

АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ РЕСУРСІВ З ПИТАНЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Київ – 2017

АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ РЕСУРСІВ З ПИТАНЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Це дослідження було розроблено Всеукраїнським фондом «Крок за кроком» у рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) і здійснюється Pact в Україні. Зміст аналізу існуючих ресурсів громадянської освіти для початкової школи є винятковою відповідальністю Pact і його партнерів і не обов'язково відображає погляди Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) або уряду США.

**«...ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПОВИННА
ЗАБЕЗПЕЧУВАТИСЯ З ПЕРШОГО
ПО ОСТАННІЙ КЛАС ШКОЛИ НАСКРІЗНО ЧЕРЕЗ ВЕСЬ
ПРОЦЕС НАВЧАННЯ. ЦЕ ПОВИННО БУТИ
ВІДДЗЕРКАЛЕНО В ДЕРЖАВНИХ СТАНДАРТАХ
ОСВІТИ, ДО ЦЬОГО ПОВИННІ БУТИ ГОТОВИМИ
ВЧИТЕЛІ, ТОМУ ЩО ЦЕ
ІНШІ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ».**

*ЛІЛІЯ ГРИНЕВИЧ,
МІНІСТР ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ*

ЗМІСТ

1. Вступ	4
2. Нормативно-правові засади розвитку громадянської освіти у школі першого ступеня	4
3. Сучасний стан запровадження громадянської освіти в початковій школі.	5
Обов'язковий навчальний предмет «Я у світі»	5
Перелік навчальних програм курсів за вибором із громадянської освіти	11
Перелік навчально-методичних матеріалів про громадянську освіту згідно з електронним реєстром про надання грифів і свідоцтв Міністерства освіти і науки України	12
Перелік навчальних програм курсів за вибором і факультативів, які були рекомендовані МОН для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2016/17 навчальному році	13
Курс «Культура добросусідства» як інструмент формування соціальної та громадянської компетентності, розвитку культури миру й діалогу в Україні	15
4. Посібники із громадянської освіти	17
5. Ресурси із громадянської освіти для навчання й саморозвитку	23
6. Соціологічне дослідження «Права людини у школі: що думають учителі»	29
7. Результати опитування вчителів початкових класів Київщини	30
8. Інституції та організації, що працюють у системі громадянської освіти	33
9. Проекти, які були реалізовані в Україні впродовж 2000–2017 рр.	35
10. Виклики	40
11. Рекомендації про розробку навчальних матеріалів для педагогів, батьків та учнів перших класів із формування громадянської компетентності	41
12. Використані ресурси	42

1. Вступ

У межах реалізації проекту «Просування громадянської освіти в початковій школі в контексті нових освітніх стандартів» проведено аналіз існуючих ресурсів для учнів початкової школи та вчителів, що дозволить залучити інноваційні практики у сфері громадянської освіти, визначити ключові змістові лінії для розробки проектних матеріалів у відповідності з Державним стандартом початкової загальної середньої освіти.

Проект «Просування громадянської освіти в початковій школі в контексті нових освітніх стандартів» базується на [Концепції нової української школи](#), затвердженої урядом України у грудні 2016 року, що визначила основні напрями реформ в освітній сфері до 2029 року. Концепція передбачає створення й запровадження у вересні 2018 р. нових освітніх стандартів початкової загальної освіти, що базуються на компетентнісному підході. Ключові компетентності, у свою чергу, передбачають формування соціальної та громадянської компетентностей. Іншою характеристикою нових освітніх стандартів є інтегрований підхід до організації освітнього процесу, особливо в початковій школі.

Мета проекту – забезпечення підтримки вчителів початкових класів пілотних шкіл при формуванні соціальної і громадянської компетентностей відповідно до нових освітніх стандартів на основі інтегрованого підходу.

Принципи і підходи громадянської освіти стали засадничими в нормативно-правових документах реформування освіти. **Громадянська освіта, навчання демократії та прав людини** є ключовим акцентом змін у сучасній школі.

Зокрема, у Законі України «Про освіту» наголошується на особливостях державної політики у сфері громадянської освіти: *«Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав та обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» (стаття 5. Державна політика у сфері освіти).*

Ключовими принципами нового державного стандарту початкової загальної освіти (2017 р.) визначено такі:

- ❖ *забезпечує радість пізнання через дослідницьке та проектне навчання;*
- ❖ *поєднує здобуття знань і вмінь, які готують до вирішення життєвих завдань;*
- ❖ *формує цінності та ставлення й передбачає педагогіку партнерства на основі довіри й розуміння;*
- ❖ *пропонує дітям цікаве навчання;*
- ❖ *дає вчителям педагогічну свободу;*
- ❖ *гарантує батькам збереження здоров'я дитини та безпеку шкільного простору.*

2. Нормативно-правові засади розвитку громадянської освіти у школі першого ступеня

Стандартом виокремлено освітню **галузь «Громадянська та історична»**. Серед **ключових компетентностей** нової української школи визначено **«Соціальну та громадянську компетентності»**: усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадянському житті, на роботі, у сім'ї; уміння працювати з іншими на результат, попереджати й розв'язувати конфлікти, досягати компромісів.

Реформа передбачає **суттєву зміну структури середньої школи**, щоб максимально **формувати компетентності дітей**, які є типовими для кваліфікації відповідного рівня: початкової, середньої та профільної школи.

Для початкової освіти визначено такі компетентності:

- ❖ елементарні фактологічні знання; розуміння найпростіших понять про себе й довкілля, основ безпечної поведінки; інтеграція в соціальні групи; обмежена індивідуальна відповідальність; формулювання елементарних суджень.

Запровадження запропонованих підходів сприятиме формуванню ключових компетентностей учнів початкової школи та розвитку ціннісного демократичного шкільного середовища.

Сьогодні можна казати про **інтеграцію громадянської освіти в початковій школі в таких аспектах:**

- ❖ викладання громадянської освіти в рамках обов'язкового для всіх закладів освіти навчального предмета;
- ❖ викладання громадянської освіти засобами курсів за вибором, що вибираються освітніми закладами;
- ❖ включення компонентів громадянської освіти в низку навчальних предметів.

Обов'язковим навчальним предметом є **предмет «Я у світі»** для учнів 3–4-х класів. Зміст предмета реалізує галузь «Суспільствознавство» Державного стандарту початкової загальної освіти і спрямовується на соціалізацію особистості молодшого школяра, його патріотичне та громадянське виховання.

Метою предмета є особистісний розвиток учня, формування його соціальної й життєвої компетентностей на основі поетапного засвоєння різних видів соціального досвіду, який охоплює загальнолюдські, загальнокультурні та національні цінності, соціальні норми, громадянську активність, практику прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій, різних точок зору.

3. Сучасний стан запровадження громадянської освіти в початковій школі

«Я У СВІТІ»: ОСНОВНІ ПІДРУЧНИКИ Й НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

Назва	Автор	Видавництво	Гриф
Я у світі (підручник)	Бібік Н. М.	ВГ «Основа»	Наказ МОНмолодьспорту від 7.2.2012 № 118
Я у світі (підручник)	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Наказ МОНмолодьспорту від 7.2.2012 № 118
Я у світі (підручник)	Бібік Н. М.	ВГ «Основа»	Наказ МОН від 20.7.2015 № 777
Я у світі (підручник)	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Наказ МОН від 20.7.2015 № 777
Я у світі (підручник)	Беденко М. В., Заброцька С. Г., Дунець І. Р.	Навчальна книга – Богдан	Наказ МОН від 20.7.2015 № 777
Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Лист ІМЗО від 8.2.2017 № 2.1/12-Г-38
Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Бібік Н. М., Бондарук Г. П.	ВГ «Основа»	Лист ІІТЗО від 8.5.2014 № 14.1/12-Г-673
Я у світі. Експрес-контроль (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Бібік Н. М.	ВГ «Основа»	Лист ІІТЗО від 23.7.2014 № 14.1/12-Г-1313
Я у світі. Відривні картки (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Лист ІІТЗО від 18.6.2014 № 14.1/12-Г-922
Я у світі. Робочий зошит для 3-го класу загальноосвітніх навчальних закладів	Гнатюк О. В.	Генеза	Лист ІМЗО від 12.5.2016 № 2.1/12-Г-219

Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Мечник Л. А., Жаркова І. І., Жук М.Г.	Підручники і посібники	Лист ІМЗО від 14.8.2017 № 21.1/12-Г-538
Я у світі. Робочий зошит для 3-го класу (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Мечник Л. А., Жаркова І. І., Жук М.Г.	Підручники і посібники	Лист ІМЗО від 17.7.2012 № 14.1/12-Г-166
Я у світі. Зошит для контрольних робіт (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Будна Н. О., Гладюк Т. В., Писарчук О. Т.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 24.7.2013 № 14.1/12-Г-418
Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Будна Н. О., Гладюк Т. В., Писарчук О. Т.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 27.6.2012 № 14.1/12-Г-143
Я у світі. Тестові завдання (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Будна Н. О., Гладюк Т. В., Писарчук О. Т.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 2.3.2012 № 14.1/12-Г-68
Я у світі. Зошит для контрольних робіт (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Дунець І. Р., Забродська С. Г.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 24.3.2015 № 14.1/12-Г-143
Я у світі. Зошит для контрольних робіт (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Шост Н. Б.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 27.2.2014 № 14.1/12-Г-234
Я у світі. Тестові завдання (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Шост Н. Б.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 21.2.2014 № 14.1/12-Г-160

Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Безкоровайна О. В.	ВД «Весна»	Лист ІІТЗО від 21.2.2014 № 14.1/12-Г-166
Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Безкоровайна О., Харсіка Л.	ВД «Весна»	Лист ІМЗО від 15.8.2017 № 21.1/12-Г-565
Я у світі. Тематичний контроль (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Жаркова І. І., Мечник Л. А.	Підручники і посібники	Лист ІІТЗО від 28.2.2014 № 14.1/12-Г-241
Я у світі. Тематичний контроль (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Жаркова І. І., Мечник Л. А.	Підручники і посібники	Лист ІІТЗО від 28.2.2014 № 14.1/12-Г-240
Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Жаркова І. І., Мечник Л. А., Жук М. Г.	Підручники і посібники	Лист ІМЗО від 15.8.2017 № 21.1/12-Г-563
Я у світі. Робочий зошит	Більська С. В.	Астон	Лист ІІТЗО від 13.3.2014 № 14.1/12-Г-400
Я у світі. Зошит для контролю навчальних досягнень	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Лист ІІТЗО від 24.3.2015 № 14.1/12-Г-143
Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 3-й клас»)	Хитра З. М., Глухенька Л. М.	ВД «Весна»	Лист ІМЗО від 15.2.2017 № 2.1/12-77
«Я у світі. Тестові завдання. 3-й клас» (до підручника Бібік Н.М. «Я у світі. 3-й клас»)	Руденька Н. І.	ТОВ «Видавничий дім «Весна»	Лист ІМЗО від 5.8.2016 № 2.1/12-Г-653

«Я у світі. 3-й клас. Робочий зошит до підручника Тагліної О.В., Іванової Г.Ж.»	Гавриленко Л. М., Михаревич О. І.	ТОВ «ПЕТ»	Лист від 9.9.2016 № 2.1/12-Г-710
«Я у світі. Робочий зошит для 3-го класу» (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 3-й клас»)	Бикова І.	ТОВ «ПЕТ»	Лист ІМЗО від 14.8.2017 № 21.1/12-Г-537
«Я у світі. 4-й клас. Робочий зошит до підручника Тагліної О.В., Іванової Г.Ж.»	Гавриленко Л. М., Михаревич О. І.	ТОВ «ПЕТ»	Лист від 9.9.2016 № 2.1/12-Г-710
«Я у світі. Робочий зошит для 4-го класу» (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Бикова І.	ТОВ «ПЕТ»	Лист ІМЗО від 14.8.2017 № 21.1/12-Г-536
Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Антонюк Н. А., Федун І. І.	ВГ «Основа»	Лист ІІТЗО від 6.5.2014 № 14.1/12-Г-643
Я у світі. Експрес-контроль (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Бібік Н. М., Бондарук Г. П.	ВГ «Основа»	Лист ІІТЗО від 6.5.2014 № 14.1/12-Г-644
Я у світі. Робочий зошит	Гнатюк О. В.	Генеца	Лист ІІТЗО від 6.3.2014 № 14.1/12-Г-342
Я у світі. Відривні картки	Косовцева Н. О.	Ранок	Лист ІІТЗО від 1.4.2015 № 14.1/12-Г-189
Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 4-й клас»)	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Лист ІМЗО від 8.2.2017 № 2.1/12-Г-38

Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 4-й клас»)	Жаркова І. І., Мечник Л. А., Жук М. Г.	Підручники і посібники	Лист ІМЗО від 15.8.2017 № 21.1/12-Г-564
Я у світі. Робочий зошит	Харсіка Л. І.	ВД «Весна»	Лист ІІТЗО від 6.3.2014 № 14.1/12-Г-360
Я у світі. Робочий зошит для 4-го класу (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Мечник Л. А., Жаркова І. І., Жук М. Г.	Підручники і посібники	Лист ІМЗО від 14.8.2017 № 21.1/12-Г-539
Я у світі. Тематичний контроль (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Мечник Л. А., Жаркова І. І.	Підручники і посібники	Лист ІІТЗО від 18.7.2014 № 14.1/12-Г-1248
Я у світі. Тематичний контроль (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Жаркова І. І., Сталена Л. Д.	Підручники і посібники	Лист ІІТЗО від 18.7.2014 № 14.1/12-Г-1240
Я у світі. Зошит для контролю навчальних досягнень	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Лист ІІТЗО від 18.7.2014 № 14.1/12-Г-1258
Я у світі. Відривні картки (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 4-й клас»)	Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.	Ранок	Лист ІІТЗО від 18.7.2014 № 14.1/12-Г-1257
Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 4-й клас»)	Хитра З. М., Глухенька Л. М.	ВД «Весна»	Лист ІМЗО від 15.2.2017 № 2.1/12-82
Я у світі. Робочий зошит (до підручника М. В. Беденко, І. Р. Дунець, С. Г. Забродської «Я у світі. 4-й клас»)	Беденко М. В., Дунець І. Р., Забродська С. Г.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІМЗО від 27.5.2016 № 2.1/12-Г-252

Я у світі. Тематичний контроль	Беденко М. В., Дунець І. Р., Забродська С. Г.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІМЗО від 27.5.2016 № 2.1/12-Г-254
Я у світі. Робочий зошит (до підручника О. В. Тагліної, Г. Ж. Іванової «Я у світі. 4-й клас»)	Антонюк Н.А., Федун І. І.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 18.7.2014 № 14.1/12-Г-1207
Я у світі. Робочий зошит (до підручника Н. М. Бібік «Я у світі. 4-й клас»)	Будна Н. О., Сліпець О. Б.	Навчальна книга – Богдан	Лист ІІТЗО від 21.7.2014 № 14.1/12-Г-1266
Атлас «Я у світі»	Під заг. ред. Д. Ісаєва	ДНВП «Картографія»	Лист ІІТЗО від 18.7.2014 № 14.1/12-Г-1196

ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ ІЗ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ:

Назва курсу	Автори, упорядники	Клас	Видавництво	Гриф
«Я в медіапросторі»	Іванова І. Б., Кожанова А. Ю.	1–4	Дніпропетровський інститут післядипломної педагогічної освіти	Лист ІМЗО від 28.11.2016 № 2.1/12-Г-831
«Права дитини»	Мовчун А. І., Харсіка Л. І.	1–4	Генеза	Лист ІІТЗО від 30.7.2014 № 14.1/12-Г-1399
«Культура добросусідства»	Араджионі М. А., Кравцова Д. Ф. та ін.	1–11	Кримське відділення Інституту сходознавства НАН України	Лист ІІТЗО від 30.7.2013 № 14.1/12-Г- 436
«Україна – єдина країна»	А. Седеревічене	1-4	ТОВ «Мандрівець»	Лист ІМЗО від 26.6.2015 № 14.1/12-Г-791

**СПИСОК КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ ІЗ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ,
ПЕРЕГРИФОВАНИХ У 2016 Р.**

Права людини (автори: Ремех Т. О., Пометун О.І.) (збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11-х класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – Київ. –2010. – С. 19–21)

Права людини в Україні (автор: Ремех Т. О.) (збірник навчальних програм для учнів 1–9 класів основної школи та 10–11-х класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. – Київ. – 2010. – С. 22–24)

**ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ПРО ГРОМАДЯНСЬКУ ОСВІТУ
ЗГІДНО З ЕЛЕКТРОННИМ РЕЄСТРОМ ПРО НАДАННЯ ГРИФІВ І СВДОЦТВ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ:**

<i>Назва курсу</i>	<i>Автори, упорядники</i>	<i>Клас</i>	<i>Видавництво</i>	<i>Гриф</i>
«Я у світі. Робочий зошит для 4-го класу» із друкованою основою до підручника Н. М. Бібік	Л. А. Мечник, І. І. Жаркова, М. Г. Жук	4-й клас	Редакція газети «Підручники і посібники»	Схвалено для використання в ЗНЗ (лист ІМЗО від 14.8.2017 № 21.1/12-539)
Посібник «Атлас із завданнями «Я у СВІТІ.» 3–4-і класи»	О. В. Барладін	3–4-і класи	ПрАТ «Інститут передових технологій»	Схвалено для використання в ЗНЗ (лист ІМЗО від 14.8.2017 № 21.1/12-Г-550)
«Я у світі. Робочий зошит для 4-го класу» із друкованою основою до підручника О.В. Тагліної, Г.Ж. Іванової	Л. А. Мечник, І. І. Жаркова, М. Г. Жук	4-й клас	Редакція газети «Підручники і посібники»	лист ІМЗО від 15.8.2017 № 21.1/12-Г-564)
Експериментальний навчальний посібник для 1-го класу ЗНЗ – учасників всеукраїнського експерименту «Я пізнаю світ» – частина 3	Т. Гільберг, С. Бойко, Н. Павич	1-й клас	Видавництво «Генеза»	Рукопис для опрацювання

Зошити-посібники: «Життя книжки», «Дорога до школи», «Шкільне подвір`я» (за програмою «Початкова школа: освіта для життя»)	Авторський колектив		Київський університет ім. Б. Грінченка	лист ІМЗО від 20.9.2017 № 21.1/12-Г-676)
Посібник «Я досліджую світ. 1-й клас: навчальний зошит у 4-х частинах»	Авторський колектив	1-й клас	Видавництво «Ранок»	лист ІМЗО від 4.9.2017 № 21.1/12-Г-628)

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Медіаграмотність і критичне мислення в початковій школі: посібник для вчителя	Бакка Т., Голощاپова В., Дегтярьова Г., Євтушенко Р., Іванова І., Крамаровська С., Мелещенко Т, Шкребець О.	Посібник для вчителя	Академія української преси, Центр вільної преси, 2017
Зростаємо в демократії. Плани уроків для початкових класів про освіту для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ)	В. Вайдінгер, Р. Голлоб, під заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф та ін.; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова	Для учнів 10–11-ти років	НАДУ

ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ І ФАКУЛЬТАТИВІВ, ЯКІ БУЛИ РЕКОМЕНДОВАНІ МОН ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ У 2016/17 НАВЧАЛЬНОМУ РОЦІ

Відповідно до листа МОН України від 17.8.2016 № 1/9-434 «Про переліки навчальної літератури, що має відповідний гриф Міністерства освіти і науки України, для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2016/17 навчальному році» рекомендовані для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2016/17 навчальному році такі навчальні програми курсів за вибором і факультативів:

- ❖ Навчальна програма «Уроки стійкого розвитку. Моя щаслива планета» (програми курсів за вибором для ЗНЗ. Варіативна складова Типових навчальних планів. 1–4-і класи. Книга 4) Пометун О. І., Онопрієнко О. В., Цимбалару А. Д., Андрусенко І. В. / Мандрівець / Лист ІІТЗО від 6.3.2014 № 14.1/12-Г-341.
- ❖ Навчальна програма «Уроки стійкого розвитку. Моя щаслива планета» (програми курсів за вибором для ЗНЗ. Варіативна складова Типових навчальних планів. 1–4-і класи. Книга 3) Пометун О. І., Онопрієнко О. В., Цимбалару А. Д. / Мандрівець / Лист ІІТЗО від 8.5.2014 № 14.1/12-Г-674.
- ❖ Школа друзів планети. Уроки сталого розвитку. Методичний посібник для вчителів. Пометун О. І., Онопрієнко О. В., Цимбалару А. Д., Андрусенко І. В. / БО «Вчителі за демократію та партнерство» / Лист ІІТЗО від 6.3.2014 № 14.1/12-Г-341.
- ❖ Моя щаслива планета. Уроки для стійкого розвитку. Навчальний посібник для учнів. Пометун О. І., Онопрієнко О. В., Цимбалару А. Д. / ВД «Освіта», БО «Вчителі за демократію та партнерство» / Лист ІІТЗО від 8.5.2014 № 14.1/12-Г-674.
- ❖ Навчальна програма «Права дитини» (1–4-і класи). Мовчун А. І., Харсіка Л. І. // Генеза / Лист ІІТЗО від 30.7.2014 № 14.1/12-Г-1399.
- ❖ Книга для читання «Маленькі історії про великі істини. Права та свободи дитини». Гавриш С. Б. // Генеза / Лист ІІТЗО від 30.7.2014 № 14.1/12-Г-1399
- ❖ Робочий зошит «Права дитини». Мовчун А. І. // Генеза / Лист ІІТЗО від 30.7.2014 № 14.1/12-Г-1399.
- ❖ Методичний посібник «Кожна дитина має право. Виховні заняття». Мовчун А. І. // Генеза / Лист ІІТЗО від 30.7.2014 № 14.1/12-Г-1399.
- ❖ Програма курсу за вибором «Україна – єдина країна» (Програми курсів за вибором для ЗНЗ. Варіативна складова Типових навчальних планів. 1–4-і класи. Книга 4). Седеревічене А. О., Харсіка Л. І. / Мандрівець / Лист ІІТЗО від 26.6.2015 № 14.1/12-Г-791.
- ❖ Навчальна програма «Я люблю Україну». Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Кальчук М. І. / Астон / Лист ІМЗО від 28.3.2016 № 2.1/12-Г-120.
- ❖ Комплект зошитів-посібників «Я люблю Україну». Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Синільник В.В. / Астон / Лист ІМЗО від 29.6.2016 № 2.1/12-Г-419.
- ❖ Програма курсу за вибором «Маленькі українці подорожують країнами Євросоюзу» (Програми курсів за вибором для ЗНЗ. Варіативна складова Типових навчальних планів. 1–4-і класи. Книга 3). С. Гаряча, Л. Добровольська / Мандрівець / Лист ІІТЗО від 31.1.2012 № 14.1/12-Г-25.
- ❖ Програма курсу за вибором «Культура добросусідства». Араджионі М. А., Кравцова Д. Ф. та ін. / Кримське відділення Інституту сходознавства НАН України / Лист ІІТЗО від 30.7.2013 № 14.1/12-Г- 436.
- ❖ Робочі зошити до спецкурсу «Культура добросусідства»: «Я, моя сім'я, мої сусіди» для учнів 1 класу, «Місце, де ми живемо» для учнів 2 класу, «Працюємо, учимось і відпочиваємо разом» для учнів 3 класу, «Пишаймося Кримом» для учнів 4-го класу. Араджионі М. А. Кравцова Д. Ф. та ін. / Кримська філія Інституту інноваційних технологій і змісту освіти / Лист ІІТЗО від 2.4.2014 № 14.1/12-Г- 534.
- ❖ Навчальна програма «Основи гуманістичної моралі» (Програми курсів за вибором для ЗНЗ. Варіативна складова Типових навчальних планів. 1–4-і класи. Книга 4) / Киричок В. А. / Мандрівець / Лист ІІТЗО від 16.4.2015 № 14.1/12-Г-227.

Особливості курсу:

- ❖ системний підхід до проведення цілеспрямованої виховної роботи;
- ❖ єдиний в Україні наскрізний курс – від дошкільнят до ВНЗ;
- ❖ курс інтегрований – у ньому поєднані спецкурси релігієзнавчої, конфліктологічної, екологічної та краєзнавчої спрямованості;
- ❖ популяризує історію і культуру різних етносів, що мешкають на теренах України, а також сучасну культуру регіону;
- ❖ ознайомлює із сучасними культурними центрами регіону – музеями, театрами, заповідниками, з відомими людьми, які славили край;
- ❖ пробуджує інтерес до рідної мови та вивчення мов своїх сусідів, сприяє формуванню в дітей «мовної толерантності»;
- ❖ дає уявлення про різноманітні релігії та конфесії, ментальні особливості сусідів, їх цінності;
- ❖ дає можливість системно проводити профорієнтаційну роботу, що спрямована на ознайомлення із професіями, на які є попит у регіоні або які будуть необхідними в майбутньому, зважаючи на перспективи розвитку економіки області;
- ❖ розвиває навички міжкультурної комунікації;
- ❖ знижує рівень агресивності дітей, знайомить з елементами шкільної медіації;
- ❖ дає змогу системно займатися просвітництвом батьків, краще взаємодіяти у виховній роботі з місцевими громадами, національно-культурними товариствами.

Курс «Культура добросусідства» як інструмент формування соціальної та громадянської компетентності, розвитку культури, миру й діалогу в Україні

Реалізацію даного курсу розпочато у 2002 році Таврійською групою медіації, Інформаційно-дослідницьким центром «Інтеграція та розвиток», Кримським філіалом Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Міністерством освіти і науки АР Крим, Кримським відділенням Інституту сходознавства Національної академії наук України.

Метою курсу **«Культура добросусідства»** є формування толерантних взаємовідносин між представниками різних етнічних і конфесійних груп, набуття навичок ненасильницького розв'язання конфліктних ситуацій.

Тематичні лінії курсу:

- ❖ «Географічне середовище» (географія регіону, екологія, «Моя турбота»);
- ❖ «Історія» (усна історія «Мій регіон», «Я і мої сусіди»);
- ❖ «Традиційна й сучасна культура» (матеріальна культура, духовна культура, елементи релігійно-знавства, соціонормативна культура й етикетні особливості);
- ❖ «Мова сусіда» (історія мов етносів, що нас оточують, фольклор і національні літератури, «лексика взаємодії»);
- ❖ «Конфліктологія» (як наука, як методика, як практика);
- ❖ «Аксіологія» (цінності свого народу, своїх сусідів);
- ❖ «Пошуково-дослідницька робота» (методика, візуальне спостереження, включене спостереження, опис і дослідження).

Складові курсу:

- ❖ програма для ДНЗ «Віночок Київщини» (2 роки);
- ❖ програма для ЗНЗ;
- ❖ загальноукраїнська програма роботи на виховних годинах у школі, 2–3 ст. «Я. Ми. Україна»;
- ❖ програма «Основи добросусідства» для ВНЗ;
- ❖ програма для факультетів підвищення кваліфікації вчителів;
- ❖ програма для роботи з батьками й педагогічними колективами.

До запровадження курсу підготовлено (станом на кінець 2016/17 н. р.) педагогів з десяти регіонів України: Донеччини, Закарпаття, Київщини, Луганщини, Львівщини, Одещини, Харківщини, Херсонщини та Чернівецьчини. Така підготовка активно продовжує здійснюватись і в інших областях.

Запроваджувати курс можуть педагоги, які пройшли відповідне навчання.

Зокрема, у Київській області курс реалізується в 17 районах і 9 містах. Діяльністю охоплено 2119 дітей (у 2015/16 н. р. – 1281) із них: 680 дітей дошкільних навчальних закладів, 1439 учнів шкіл. Запровадження курсу здійснюють 73 педагогічних працівники в 65 закладах освіти області (з них 38 класів учнів початкової школи). За рахунок варіативної складової Типових навчальних планів спецкурс викладається у 54-х класах (переважна більшість – класи початкової школи).

❖ Компасіто: Посібник з навчання дітей прав людини

Навчальні вправи, розроблені спеціально для дітей, – головна частина посібника. Основою «Компасіто» є ті ж філософські та освітні підходи, які застосовувались у «Компасі», і кілька частин, особливо присвячені концептуальним питанням, взяті безпосередньо з «Компасу».

Вправи в «Компасіто» складено з урахуванням тринадцяти вибраних тем: громадянськість, демократія, дискримінація, освіта й відпочинок, навколишнє середовище, сім'я та альтернативна турбота, гендерна рівність, здоров'я й соціальне забезпечення, ЗМІ та Інтернет, участь, світ і конфлікти, бідність і соціальне відчуження, насильство.

Щоб наблизити проблеми прав людини до повсякденної реальності й особистого досвіду кожної дитини, у зазначених темах основна увага приділяється цінностям і соціальним питанням, а не формальним правам у тому вигляді, як вони викладені в конвенціях.

❖ **Живи за правилами:** Навчально-методичний посібник із правової освіти та виховання учнівської молоді для вчителів, вихователів та учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів / Автори-укладачі: Голосова Н., Ратушняк С., Ремех Т. — Львів: Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба», Західно-український консалтинг-центр, 2007. — 120 с., іл.

Запропонований посібник адресовано вчителям, вихователям учнівської молоді та учням середніх загальноосвітніх закладів і має на меті розвивати правову компетентність школярів. Посібник можна використовувати як матеріал для проведення уроків ОБЖ, а також для поза-класної виховної роботи. Матеріали для 5–8-х і старших класів школи. Проте певні теми можуть розглядатися й у 3–4-х класах: Влада і закон. Правопорушення. Батьки і діти. Школа. Транспорт. Розваги й відпочинок та ін.

❖ Досліджуємо права дітей. Дев'ять коротких проектів для учнів 1–9-х класів середньої школи

Діти повинні знати та цінувати свої права, уміти користуватись ними. Для цього школам треба забезпечувати широкий спектр пізнавального досвіду в галузі освіти про права дітей, що сприятиме підвищенню рівня розуміння учнями своїх прав як у школі, так і в повсякденному житті. Щоб заохотити дітей до цього, учителям необхідно створити середовище, в якому панує дух демократії та поваги до прав людини. Цей навчальний посібник розроблено для вчителів різних предметів, які шукають навчальні матеріали про викладання прав дітей учням 1–9-х класів середньої школи. Посібник побудовано відповідно до спірального навчального плану, який дає учням змогу досліджувати свої права поступово – з року в рік. Однак кожний розділ є самостійною темою, що дозволяє використовувати матеріали, наведені в посібнику, при викладанні окремих модулів і тем на уроках різних навчальних дисциплін.

Посібник містить такі важливі елементи:

- Короткий вступ з інформацією про концептуальні рамки та навчання, яке базується на практичних прикладах.
- Дев'ять коротких проектів чотирьох уроків для учнів 1–9-х класів середньої школи.
- Детальні описи та плани уроків.
- Підхід, заснований на виконанні завдань.
- Додаток, що містить нормативно-правові ресурси (включаючи Конвенцію про права дитини та ілюстровану версію конвенції), а також базову інформацію про права дітей.

- ❖ **Зростаємо в демократії. Плани уроків для початкових класів з освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ) / [В. Вайдінгер, Р. Голлоб] / Під заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф та ін.; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. — К: НАДУ, 2011, 154 с.**

Посібник розроблено в рамках реалізації українсько-швейцарського проекту «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні». Новизна навчального посібника, який розроблено та рекомендовано для країн-членів Ради Європи, полягає у важливості поширення знань і розвитку демократичних цінностей школярів в умовах побудови громадянського суспільства. Посібник подано у вигляді набору інструментів для педагогів та учнів у рамках вивчення різних навчальних дисциплін за принципом інтегрованого підходу. Сам зміст ОДГ/ОПЛ побудований на вимірі навчання через демократію та права людини й додає нову перспективу процесам навчання в рамках існуючої програми через запровадження так званого активного навчання через власний досвід, застосування інтерактивних методів, розвиток критичного мислення та відповідальну участь школярів. *У п. 3.3 представлено аналіз бачення моделі викладання громадянської освіти.*

- ❖ **Путівник з розвитку критичного мислення учнів початкової школи:** Методичний посібник для вчителів / автори-укладачі О. І. Пошетун, І. М. Сущенко. – Київ, 2017. — 96 с.

Методичний посібник для вчителів початкової школи, які хочуть розвивати критичне мислення дітей і працювати по-новому – цікаво та із задоволенням. Основну увагу приділено інструментам розвитку критичного мислення учнів та організації уроку. Усі методи проілюстровані прикладами з використанням чинних підручників і новітніх текстів для додаткового читання в початковій школі. Останній розділ містить конспекти уроків з різних предметів, що викладаються в 1–4-х класах. Матеріали книги розроблено з урахуванням особистого досвіду авторів при підготовці вчителів початкової школи до розвитку критичного мислення учнів.

- ❖ **Технології розвитку критичного мислення учнів** / Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макінстер Д.; наук. ред., передм. О. І. Пометун. — К.: Вид-во «Плеяди», 2008. — 220 с.

Учителі початкової, середньої та старшої школи мають унікальну нагоду перейняти найкращий досвід навчання, розвитку критичного мислення, комунікативних і кооперативних навичок учнів. Висвітлюються загальнотехнологічні підходи до планування уроків з будь-якого предмета, система оцінювання навчальних досягнень учнів і самооцінки вчителів. Зразки сценаріїв уроків ґрунтуються на міжособистісному спілкуванні вчителя та учнів і розкривають використання таких підходів для досягнення цілісних дидактичних цілей. Книга є практичним посібником для всіх педагогічних фахівців, які мають на меті опрацювати та використовувати інноваційну технологію розвитку критичного мислення учнів середніх загальноосвітніх шкіл. Науково-методичний посібник містить ґрунтовні практичні матеріали про проблеми запровадження стратегії методів і прийомів розвитку критичного мислення учнів під час викладання різних предметів у загальноосвітній школі. Буде цікавим педагогічним працівникам усіх категорій, які прагнуть до запровадження інноваційних технологій, методистам і викладачам інститутів післядипломної освіти та вищих педагогічних навчальних закладів, які цікавляться питаннями розвитку особистості учнів при навчанні.

- ❖ **3 малої школи у великий світ**

Тут представлені десять сценаріїв, що розвивають соціально-громадянські компетентності та вміння вчитися – п'ять для 1–3 класів і п'ять для 4–6-х класів. Після перекладу вони були адаптовані до українських умов – нового стандарту початкової освіти та правових норм. Проекти були успішно реалізовані в семи загальноосвітніх школах Львівської області, що належать до об'єднаних територіальних громад.

- ❖ **Громадянська освіта в початковій школі:** конспекти й розробки уроків

- ❖ **Мистецтво жити у громаді.** Навчально-методичний посібник із громадянської освіти та виховання учнівської молоді для вчителів та учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Укладачі: Буров С., Жадько О., Педан-Слепухіна О., Шашура Л., Дяків В. (вид. 2-ге, доповн. і переробл.) — Львів: ЗУКЦ, 2008, 192 с.

Посібник має на меті формування необхідних компетентностей у сфері діяльності органів місцевого самоврядування та власної участі в цьому процесі. Посібник можна використовувати як матеріал для навчального або факультативного курсу громадянської освіти, а також для позакласної виховної роботи.

- ❖ **Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя.** — Київ, 2008. — Видавництво «Етна-1». — 194 с.

Цікавим у посібнику є, на наш погляд, розділ «Проектна діяльність як засіб громадської активізації школярів», де висвітлюються форми використання методу проектів, організації шкільного самоврядування. Цікаво подані теми: «Молодь дбає про довкілля», «Молодь захищає права і свободи», «Молодь зберігає пам'ять», «Молодь прагне бути здоровою», «Молодь крокує в Європу і світ» та інші.

Розділ «Забезпечення інклюзивного підходу та рівних прав і можливостей через викладання громадянської освіти», де висвітлено особливості викладання громадянської освіти для дітей з особливими освітніми потребами й дано рекомендації про роботу з обдарованими дітьми.

Розділ 5 присвячено організації оцінювання навчальних досягнень учнів у громадянській освіті, де визначено, як саме треба їх оцінювати.

- ❖ **Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів.** Посібник для вчителя для реалізації наскрізної тематичної лінії «громадянська відповідальність» в оновлених шкільних програмах для 5–9-х класів / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. — Європейський центр ім. Вергеланда. — Київ, 2017. — 136 с.

Схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах.

Міністерство освіти і науки України розпочало масштабні реформи загальної середньої освіти. Оновлення навчальних програм для 5–9-х класів відбувається на основі чинного Державного стандарту базової й повної загальної середньої освіти (2011) та широкого обговорення чинних програм, в яке було залучено вчителів, науковців і методистів. Для формування ключових компетентностей під час навчально-виховного процесу робоча група виділила низку наскрізних змістових ліній, зокрема «громадянську відповідальність», що сприятиме формуванню відповідального громадянина, який поважає права людини, уміє критично мислити, розуміє особисту відповідальність за долю держави, народу, а також розуміє важливість громадянської участі у процесі вирішення різноманітних проблем місцевої громади.

Запропоновану публікацію підготовлено для надання науково-методичної підтримки вчителям, які реалізуватимуть наскрізну змістову лінію «громадянська відповідальність» у своїх предметах, і рекомендовано для використання в загальноосвітніх навчальних закладах України.

Вона може слугувати прикладом для адаптації матеріалів і посібників Ради Європи для освітніх закладів в Україні (у т. ч. для початкової школи).

- ❖ **Рівні можливості та громадянська освіта.** Навчально-методичний посібник. Cambridge Education, лютий 2008 р.

Представлені навчальні модулі для курсів підвищення кваліфікації в ІППО: «Інклюзія та громадянська освіта», «Соціальна справедливість і рівні права й можливості»

- ❖ **Проект з ОДГ/ОПЛ «Живемо в демократії»** (Інститут «Міжнародні проекти в освіті») у співпраці з Радою Європи розробив шість навчальних посібників з освіти про демократичне громадянство та права людини (ОДГ/ОПЛ):

1. Живемо та навчаємось у демократії

Прагнення учнів розвивати необхідні компетентності підтримується за трьома тематичними напрямками:

- «Уроки про демократію і права людини»;
- «Школа як місце для життя в демократії та реалізації прав людини»;
- «Навчання громадянської активності».

Школа відіграє важливу роль у житті учнів. Вона повинна забезпечити умови, в яких діти та підлітки зможуть не тільки отримувати знання у класі, а і здобувати вміння й навички та застосовувати їх у реальному житті. Школа повинна мотивувати учнів бути активними членами своєї спільноти, громади та надавати їм необхідні для цього засоби. Освіта для демократії діє на трьох рівнях:

- *Клас.* У невеликому колективі є більше можливостей для здобуття першого досвіду в галузі демократичної освіти.
- *Школа.* Соціальна участь відбувається у шкільній спільноті.
- *Суспільство.* Діти й підлітки дізнаються, що ж означає «участь» через захист своїх інтересів за межами школи.

Відповідні навчальні матеріали про освіту для демократичного громадянства та освіти про права людини допоможуть учителям забезпечити навчальний процес і набути необхідні навички застосування цікавих методик.

Іншим елементом проекту є публікація всіх перекладених уроків, вправ і довідкових статей про ОДГ/ОПЛ (томи I–VI) на спеціальній веб-сторінці з відкритим доступом для всіх учителів і зацікавленої громадськості.

2. Навчаємо демократії: Базові матеріали про питання освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів

Посібник розглядає ключові питання ОДГ/ОПЛ, включаючи компетентності для демократичного громадянства, цілі й основні принципи ОДГ/ОПЛ, а також загальний шкільний підхід до освіти для демократичного громадянства та освіти про права людини. Посібник складається із трьох частин. У частині I подаються основні принципи ОДГ/ОПЛ і визначаються їх практична сторона й користь. У II частину включені рекомендації та інструменти для створення процесу конструктивістського й інтерактивного навчання, підтримки та оцінювання учнів у ньому. III частина містить ресурсні матеріали про питання ОДГ/ОПЛ для вчителів та учнів. Інші томи цієї серії пропонують навчальні моделі та матеріали про ОДГ/ОПЛ для учнів від початкової до старшої школи.

3. Зростаємо в демократії: Плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства і прав людини

«Зростаємо в демократії» – книга, адресована вчителям, які бажають включити освіту для демократичного громадянства (ОДГ) та освіту про права людини у щоденне викладання своїх предметів. Дев'ять розділів, кожний з яких складається з чотирьох уроків, крок за кроком надають необхідні інструкції, містять роздавальні матеріали для учнів і базову інформацію для вчителя. Загалом посібник розрахований на повний річний навчальний план. Навчальний посібник розроблено як інструмент для вчителів різних предметів загальноосвітніх навчальних закладів, які працюють з дітьми 10–11-ти років. Навчальний матеріал у цьому посібнику подано в легкій, доступній формі, що дозволяє використовувати його як при викладанні спеціального навчального курсу, так і окремих модулів і тем на уроках з різних навчальних дисциплін, у позакласній і позашкільній роботі. Книга вміщує плани уроків, рекомендації для вчителів і керівників шкіл, роздавальні матеріали для учнів. Посібник перекладено та адаптовано до умов викладання у школах України і призначено для вчителів, методистів, студентів педагогічних ВНЗ. Посібник можна використовувати в системі підвищення кваліфікації вчителів і системі післядипломної педагогічної освіти. Метою ОДГ/ОПЛ є формування активного громадянина, здатного брати участь у житті демократичного суспільства. Саме тому курс ОДГ/ОПЛ базується й підтримує активні та проблемно-спрямовані форми навчання. Шкільна громада розглядається як сфера автентичного досвіду, де молодь може навчатись активної участі та демократичного прийняття рішень, а також уміти брати на себе відповідальність з раннього віку. Ключові поняття ОДГ/ОПЛ розглянуті в посібнику як засоби навчання впродовж усього життя.

4. Навчання демократії: Збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та про права людини.

Цей посібник для вчителів вміщує підбірку вправ і навчальних ігор з освіти для демократичного громадянства (ОДГ) та про права людини (ОПЛ), які можна використовувати у школах під час викладання навчальних предметів, проведення виховних заходів й у позакласній і позашкільній роботі з учнями. Вправи та навчальні ігри, представлені у збірнику, сприяють створенню умов для активної роботи учнів, а також пропонують приклади й підходи до розуміння загальних принципів демократії та прав людини. Більшість вправ можна адаптувати для різних вікових груп учнів, відповідно, й рівень обговорень буде відрізнятися. Широке коло підходів відображає той факт, що свій внесок у цю книгу зробили автори з усіх частин Європи. Вони звернулись до різних джерел і традицій викладання й навчання та відібрали ті заняття, які їм знайомі із практичного досвіду та були апробовані у класі. Разом з тим існує загальне розуміння ОДГ/ОПЛ, яке відображено в кожній частині цієї книги й на яке є посилання в описі кожного практичного заняття. Цей посібник пропонує користувачам можливість вибрати й випробувати різні традиції і підходи до освіти для демократичного громадянства та про права людини.

5.1. Матеріали англійською про навчання громадянськості (Citizenship education):

❖ <http://www.citizenshipfoundation.org.uk/main/resource.php?w>.

Дуже багато ресурсів для вчителів, учнів і всіх, хто працює у сфері громадянської освіти й виховання.

❖ <https://www.oxfam.org.uk/education/resources/global-citizenship-in-the-whole-school>.

Цей сайт презентує підручник «Глобальна громадянськість: для початкового навчання». Цей посібник видавництва «Оксфам» містить багато поурочних планів, роздавального матеріалу і практичних порад. Це неоціненний ресурс, який сприяє впровадженню громадянської освіти в усі сфери в освіту початкового рівня. Він спрямований на освіту молодших школярів. Чіткий, простий у використанні й повний посібник для викладання за існуючими програмами, який сприяє впровадженню соціальної справедливості та рівності. Цей посібник допомагає читачу виробити власне розуміння глобального громадянства і дає практичні поради про те, як викладати цей предмет у класі і школі. Тут дуже багато активних вправ і матеріалів, які легко копіювати й використовувати на зібраннях та уроках.

❖ https://www.oxfam.org.uk/education?cid=rdt_coolplanet.

Оксфам – це «казкова планета для вчителів». Яскравий веб-сайт з інноваційними ресурсами для учнів від 5 до 16-ти років. Серед тем для обговорення мир і конфлікти, права і соціальна справедливість та їх підтримка.

5. Ресурси із громадянської освіти для навчання й саморозвитку

❖ <http://www.teachingcitizenship.org.uk/>.

АНГ – Асоціація навчання Громадянськості – це перша професійна предметна асоціація навчання громадянськості. Вона забезпечує багаті ресурси для одержання знань про громадянську освіту й навичок.

❖ <https://www.teachingcitizenship.org.uk/resources>.

Цей розділ вищезгаданого сайту містить приклади навчання через розгляд ситуацій. Ви можете завантажити звідси багато корисної інформації, зокрема приклади того, як інші вчителі викладають різні аспекти громадянськості на різних стадіях навчання. Із цього розділу також можна завантажити плани уроків з повним комплектом допоміжних ресурсів, статей із журналу асоціації, уривків з різних публікацій та інших джерел, якими вчителі поділилися з нами.

❖ <http://www.citizenship-global.org.uk/>.

Портал для вчителів та освітян, які прагнуть досягнути глобальний вимір громадянської освіти. Хоча особлива увага приділяється англійським навчальним програмам, однак тут є дуже хороша сторінка вчительських ідей, інформації про те, як викладати суперечливі питання, поради і тренінги, а також корисний календар, присвячений темі громадянськості. Важливий інструмент для вчителів – Глобальний вимір – привносить світ у класну кімнату. Ви можете знайти й запозичити ресурси із британських центрів розвитку освіти та знайти корисні матеріали для учнів будь-якого віку.

❖ <http://www.dfes.gov.uk/citizenship/>.

Дізнайтесь більше про навчання громадянськості – національний навчальний предмет, а також про те, який позитивний внесок можете зробити в цю справу ви. Перегляньте сторінки для вчителів, учнів, батьків, представників органів управління та знайдіть ще більше матеріалів і ресурсів для проведення уроків і позакласних заходів, шкільного самоврядування й іншого.

❖ <http://www.citizen.org.uk/>.

Інститут громадянськості пропонує такі рубрики: «Демократія та життєві навички», «Проблеми сучасної школи», «Європейське бачення», «Дискусії про майбуття Європи», «Ресурсний пакет», «Віддай свій голос».

❖ <http://www.citizen.org.uk/projects.html>.

На цій сторінці вищезгаданого сайту розглядаються такі питання: Молоді люди не можуть голосувати до досягнення віку 18-ти років. Але вони можуть зробити позитивний внесок у справу своєї громади. Треба заохочувати молодих людей до прийняття власних рішень як у школі, так і в ширшій громаді, їх треба заохочувати до критичного мислення про свою роль у суспільстві та їхній потенціал змінювати життя на краще.

❖ <http://www.citized.info/>.

Інформаційне джерело для учнів початкової, середньої та старшої школи. Міжпредметна активність. Залучення до справ місцевої громади.

❖ <http://www.civicsandcitizenship.edu.au/cce/>.

Цей веб-сайт містить ресурси, інформацію, вправи та посилання для вчителів, учнів і батьків, залучених до громадянської освіти. Громадянська освіта й виховання сприяють участі учнів у демократичних процесах, даючи їм знання, уміння, цінності й готовність бути активними та поінформованими громадянами.

❖ <http://www.globalgang.org.uk/>.

Хороші навчальні ігри. Прекрасний веб-сайт спеціально для молодих людей віком від 7 до 14-ти років. Він присвячений проблемам біженців, здоров'я, чесної торгівлі, миру та конфліктів, навколишнього середовища, катастроф і голоду. Молоді люди можуть дізнатися про новини у світі, одержувати поштові повідомлення, отримати допомогу при виконанні домашніх завдань, спробувати себе в ігровій зоні етичного спрямування. Є також корисні розділи для вчителів.

❖ <http://www.citizenship.org.uk/resources/>.

Сторінка РЕСУРСІВ створена, щоб допомогти точно зрозуміти вимоги і зміст викладання громадянської освіти та запропонувати шляхи формування знань, умінь і навичок громадянської участі через міждисциплінарну діяльність. У багатьох шкільних предметів є можливість зробити внесок у громадянську освіту на міждисциплінарному рівні. Даний сайт – Навчання громадянськості – створює ряд допоміжних матеріалів. Його метою є запропонувати принаймні по одному заходу на рік з кожного предмета. Сторінка містить кілька підрозділів для навчання громадянськості через географію, історію, математику, фізичне виховання, фізику, хімію, англійську мову, економіку й бізнес.

5.2. Онлайн-ресурси

1. Громадянська освіта. Харківська правозахисна група

- ❖ Розділ «Концепція прав людини»: Абетка демократії: інформація, свобода слова, свобода творчості.
- ❖ Розділ «Методичні розробки для початкової школи»: Про розуміння прав людини наймолодшими школярами. Учнівські проекти – ефективний засіб навчання громадянської освіти.
- ❖ Розділ «Права дитини»: Мультфільм «Ти і поліція».

2. Урядовий портал для юних громадян

На [«Урядовому сайті для юних громадян»](#) діти молодшого й середнього шкільного віку мають можливість ознайомитися зі структурою державної влади в Україні, роботою органів виконавчої влади, а також дізнатись, як захищати свої права, бути активними членами суспільства. Юні користувачі комп'ютерів дізнаються про права й обов'язки громадянина, про закони нашої держави і про те, що буває, коли вони порушуються. Вони знайдуть відповіді на такі запитання: що таке влада, її повноваження, що не дозволено робити владі, хто є політиком, державним службовцем.

Розділи:

- ❖ «Про владу»;
- ❖ «Мій уряд»;
- ❖ «Історія державної влади»;
- ❖ «Екскурсія будинком Уряду»;
- ❖ «Моя Україна»;
- ❖ «Ігри та конкурси».
- ❖ Розділ **«Школа громадянської освіти»** містить уроки:
 - що таке Конституція;
 - що таке повноваження;
 - що таке демократична держава;
 - як можна взяти участь у прийнятті державних рішень;
 - що таке толерантність;
 - Конвенція ООН про права дитини;
 - захисти свої права.

- ❖ У віртуальній книжці **«Наші права»** ілюструються забавними анімаційними сюжетами на теми:
 - участь у виборах;
 - об'єднання громадян;
 - громадські ради;
 - звернення громадян;
 - громадський контроль.
- ❖ **Словничок** дає трактування основних понять:
 - [Конституція – це Основний Закон...](#)
 - [Україна – незалежна держава...](#)
 - [В Основному Законі – Конституції...](#)
 - [Державна влада в Україні...](#)
 - [Закон – це акт, який устанавлює...](#)
 - [Державні службовці – це...](#)
 - [Монархія \(від грец. monarchia...](#)
 - [Перший уряд України...](#)
 - [Олігархія \(від грец. oligarchia...](#)
 - [Першим головою Уряду...](#)
 - [Аристократія \(від грец. aristokratia...](#)
 - [Програма діяльності...](#)
 - [Демократія \(від грец. demokratia...](#)
 - [Президент...](#)
 - [Віче – народні збори...](#)
- ❖ Серед матеріалів останнього уроку: серйозна розмова **«Якщо ти зазнав насильство в сім'ї. Давай обговоримо...»**.
- ❖ Розділ **«Захисти свої права»** – безкоштовні гарячі телефонні лінії.

5.3. Корисні ресурси для вчителів:

[Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні»](#)

Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» (автори Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б.), підготовлений громадською організацією «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», містить 5 розділів:

I.	Загальний огляд проектів з питань громадянської освіти в системі загальної середньої освіти в Україні (Овчарук О. В.).
II.	Контент-аналіз посібників і програм громадянської освіти, розроблених у рамках міжнародних проектів (Овчарук О. В.).
III.	Запровадження громадянської освіти в навчально-виховний процес школи – проблеми та виклики: аналіз інтерв'ю з експертами (Іванюк І. В.) У п. 3.3 міститься аналіз бачення моделі викладання громадянської освіти.
IV.	Ідентичність, громадянськість і досвід вивчення питань громадянської освіти: аналіз думок старшокласників шкіл Луганської та Львівської областей і м. Києва (Терещенко А. Б.).
V.	Погляди вчителів на впровадження громадянської освіти в Україні: аналіз результатів опитувального листа (Іванюк І. В., Терещенко А. Б.).

[«Усі права – хорошим людям»](#). Як у школах розповідають про права людини (9 листопада 2017).

Центр інформації про права людини разом з Хельсінською спілкою оприлюднив результати пілотного моніторингу викладання прав людини в українських школах і результати опитування вчителів, учнів та їхніх батьків. А ще проаналізував, як підручники спотворюють саме поняття, чому про права людини кажуть некоректно і що робити, щоби все змінилось.

<http://www.ukrcivnet.iatp.kiev.ua> – сторінка Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія», що містить корисну інформацію про дослідницькі проекти, методичні поради, літературу, посилання на Інтернет-ресурси із громадянської освіти, інформацію про семінари, конференції.

<http://westukr.itgo.com> – Портал «Інтерактивні технології громадянської освіти». Електронний ресурс, що містить навчальні матеріали, приклади вправ та тренінгові заняття із громадянської освіти.

<https://uk-ua.facebook.com/Фонд-Освіта-для-демократії-387893824747040/> – сайт проекту «Освіта для демократії в Україні», започаткованого в рамках Трансатлантичної ініціативи підтримки громадянського суспільства в березні 2000 року. Головна мета реалізації проекту – запровадження громадянської освіти в освітній процес в Україні, а саме в 9–11-х класах середньої школи.

<http://www.ccc-tck.org.ua> – сайт благодійного фонду «Творчий центр «Каунтерпарт»», метою діяльності якого є розробка й запровадження програм, спрямованих на сприяння розвитку творчої активності людини, утвердження ідеалів громадянського суспільства, вирішення проблем освітнього, соціального, культурного, наукового характеру, зміцнення сектора неурядових неприбуткових громадських організацій України.

<http://ngo.lviv.ua> – сайт Центру політичних досліджень (Львів), створеного в 1994 році, а в 1997 році офіційно зареєстрованого. Одним із ключових завдань діяльності центру є максимальне використання творчого потенціалу викладачів, аспірантів і студентів суспільно-гуманітарних факультетів Львівського національного університету ім. І. Франка, а також інших ВНЗ Львова та регіону у справі розвитку демократичних засад функціонування модерної української держави й побудови громадянського суспільства.

З метою сприяння розвитку освітнього процесу на принципах громадянської освіти надзвичайно важливими є розуміння й готовність педагогічної спільноти до необхідності запровадження позитивних змін у школах.

Про розуміння даної тематики свідчать деякі дані соціологічного дослідження «Права людини у школі: що думають учителі» Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці із «Центром інформації про права людини» та вповноваженої Верховної Ради із прав людини (опитано 112 учителів):

- ❖ Майже $\frac{3}{4}$ опитаних погоджуються з доцільністю впровадження окремого предмета. Однак майже половина із цієї кількості зауважують, що вводити окремий предмет «Права людини» треба лише після того, як будуть підготовані фахові навчальні плани та вчителі.
- ❖ Більше третини вчителів указують на низьку якість підручників, абстрактність викладання прав людини та відірваність від життя.
- ❖ Учителі назвали основними перешкодами для якісного викладання прав людини зокрема відсутність методики й матеріалів (43 %) і бездіяльність Міністерства освіти (25 %).
- ❖ 61 відсоток педагогів стверджують, що рівень викладання прав людини є переважно задовільним.

6. Соціологічне дослідження «Права людини у школі: що думають учителі»

- ❖ 50 % указують, що викладання не пов'язане із життям.
- ❖ 43 % нарікають на неякісну навчально-методичну літературу та відсутність практичних завдань (54 %).
- ❖ 43 % зазначили, що викладанню прав людини у школі заважає відсутність методики та матеріалів.
- ❖ Доречним віком для навчання дітей прав людини вважають: 5–6 років – 26 %; 7–8 років – 17 %; 9–10 – 21 %.

Для вивчення стану організації освітнього процесу формування громадянських компетентностей учнів початкових класів навчальних закладів Київської області проведено опитування 60 учителів – слухачів курсів підвищення кваліфікації: учителі-методисти, учителі, які запроваджують проект «Інтелект України».

Педагогам запропоновано відповісти на сім запитань:

1. *Яка галузь у новому Державному стандарті початкової загальної освіти визначає формування громадянської та соціальної компетентностей дітей?*
2. *З якого класу початкової школи, на вашу думку, важливо починати роботу із громадянської освіти?*
3. *Які ресурси ви використовуєте для організації роботи із громадянської освіти учнів?*
4. *Чи впливаєте ви на вибір курсів за вибором у варіативній складовій? Якщо «так», то за яким принципом чи критерієм вибираєте курс?*
5. *Чи впроваджуєте ви якийсь курс за вибором з питань громадянської освіти. Якщо «так», то який і з якого класу?*
6. *Які види роботи ви вважаєте ефективними й найбільш доцільними для формування громадянської та соціальної компетентностей дітей?*
7. *Яких конкретно навчально-методичних матеріалів ви потребуєте для вдосконалення означеної роботи?*

7. Результати опитування вчителів початкових класів Київщини (жовтень, 2017 р.)

Узагальнивши результати, маємо такі дані:

- ❖ **98 %** педагогів **не зазначили назву галузі** в новому Державному стандарті початкової загальної освіти – «Громадянська та історична».
- ❖ **Починати роботу** з вивчення питань громадянськості, на думку вчителів, важливо:
 - з 1 класу – **55 %**;
 - із 2 класу – **17 %**;
 - із 3 класу – **27 %**;
 - із 5-го класу – **2 %**.
- ❖ **Ресурси, які використовують** учителі для організації громадянської освіти учнів:
 - підручники, методична література (**53 %**);
 - Інтернет (**53 %**);
 - життєвий досвід (**17 %**);
 - обов'язковий предмет «Людина і світ» (**12 %**);
 - аудіо, відео-ресурси (**8 %**);
 - досвід колег (**5 %**);
 - твори різних письменників (**3 %**);
 - зустрічі із цікавими людьми (**3 %**);
 - експозиції місцевих музеїв (**3 %**);
 - таблиці (**3**);
 - періодичні видання;
 - свята;
 - мультфільми;
 - власні розробки;
 - презентації;
 - екскурсії;
 - ЗМІ;
 - комп'ютерні ігри;
 - батьки;
 - не відповіли на запитання (**8%**).
- ❖ **75 %** педагогів **не впливають на вибір курсів за вибором** варіативної складової;
- ❖ **25% можуть вибрати курс за вибором**. Вибір здійснюється за **принципами чи критеріями**:
 - корисність;
 - актуальність;
 - необхідність для розвитку дитини;
 - що зацікавило найбільше;
 - за потребою та можливістю учнів;
 - відвідали курс «Культура добросусідства»;
 - думка батьків, рівень і знання учнів;
 - щоби була база знань для основної школи;
 - наявність навчально-методичного забезпечення.

- ❖ **67 %** опитаних педагогів **не впроваджують курси за вибором** з питань громадянської освіти;
- ❖ **7 % упроваджують:** «Культура добросусідства» (з 1 класу), «Традиції єврейського народу» (з 1 класу), «Я у світі» (із 2-го класу).

Педагоги, які запроваджують предмет «Інтелект України», **мають обов'язковий навчальний предмет «Людина і світ»** (з 1 класу, 2 години на тиждень).

- ❖ **Найбільш ефективними й доцільними для формування громадянської та соціальної компетентностей дітей опитані педагоги визначають:** проект, групові роботи, поїздки, зустрічі, уроки, виховні заходи, години спілкування, родинні свята, бесіди, власний приклад, читання творів, перегляд фільмів, мультфільмів, ігри, практичні заняття, вільне спілкування, приклад дорослих. Тренінги, диспути, «круглі столи», створення ситуацій, рольові ігри, підручник, література, сюжетні малюнки, моделювання ситуацій, участь в акціях, перегляд матеріалів
- ❖ Для вдосконалення означеної роботи педагоги потребують таких навчально-методичних матеріалів:
 - методичні матеріали;
 - альбоми із сюжетними кольоровими малюнками;
 - матеріальне забезпечення;
 - фінансування;
 - матеріальна база;
 - тренінгові вправи;
 - матеріали сучасного формату, не відірвані від життя;
 - навчальні заняття;
 - презентаційні матеріали;
 - цікаві матеріали;
 - фільми;
 - підручники;
 - зошити;
 - дидактичні матеріали;
 - плакати;
 - комп'ютер.

- ❖ **ІНФОРМАЦІЙНО-ДОСЛІДНЕЦЬКИЙ ЦЕНТР «ІНТЕГРАЦІЯ ТА РОЗВИТОК»** [\[http://idcir.com\]](http://idcir.com). Інформаційно-дослідний Центр «Інтеграція та розвиток» – громадська організація, діяльність членів якої спрямована на формування демократичного толерантного відкритого суспільства в Україні. Центр створено і зареєстровано як неприбуткову організацію у червні 1997 року. До 2014 року організація здійснювала свою діяльність в Автономній Республіці Крим, в основному в сферах посилення громадянського суспільства, розвитку міжкультурної освіти і запобігання конфліктам. Задля цього членами організації у співпраці із науковцями та освітянами був розроблений та впроваджений в систему формальної освіти України інтегрований спеціальний курс виховної спрямованості «Культура добросусідства», який сприяє розвиткові соціальних, в т. ч. громадянських компетентностей у дітей та дорослих. В 2009 році організація отримала премію Макса ван дер Стула, започатковану урядом Нідерландів, за «зусилля в сфері сприяння толерантності та порозуміння між багатонаціональним населенням України та сприяння справжньої інтеграції всіх етнічних спільнот». Центр успішно співпрацює з міжнародними організаціями. Він є членом Міжнародної мережі з вирішення конфліктів та миротворчої освіти (INCREPE), Глобального партнерства з попередження збройних конфліктів (GPPAC). Партнерами Центру є Український центр незалежних політичних досліджень, Інститут міжнародного співробітництва Німецької асоціації народних університетів (DVV International). Діяльність на різних етапах підтримується Міжнародним фондом «Відродження» (Інститут відкритого суспільства), Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, Чорноморським фондом регіонального співробітництва, різноманітними програмами урядів Швейцарії, Норвегії, Нідерландів, Німеччини, Великобританії, США.
- ❖ **ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ФОНД «КРОК ЗА КРОКОМ»** [\[http://www.ussf.kiev.ua/\]](http://www.ussf.kiev.ua/). Місією Всеукраїнського фонду «Крок за кроком» є сприяння втіленню освітніх реформ реалізації особистісно зорієнтованої, інклюзивної освітньої моделі з активним залученням сімей і громад шляхом проведення тренінгів для освітян, батьків, представників громадських організацій; ініціювання та реалізація проектів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до якісної освіти всіх дітей, включаючи дітей з особливими потребами; залучення сімей і громади до освітнього та управлінського процесів. Фонд став партнером реалізації проекту «Громадянська освіта – Україна».
- ❖ **ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН «НОВА ДОБА»** [\[http://www.novadoba.org.ua/\]](http://www.novadoba.org.ua/). Дана організація створена для сприяння викладання історії, суспільствознавчих дисциплін, зокрема історії та впровадження громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України. «Нова Доба» залучає вчителів, учнів, студентів і широке коло освітян до формування в української молоді громадянських компетентностей через викладання історії, прав людини, полікультурну освіту та різноманітні види позашкільної діяльності. У рамках діяльності організації відбувається створення навчально-методичних матеріалів для учнів «Учимося бути громадянами», «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна», «Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного середовища. Навчальний модуль. Євроклуби України»

та ін. Молодіжна команда Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба. Перспектива» (заснована у 2008 р.) спрямована на реалізацію проекту «Молодь діє». Дана організація проводить акції школярів України «Громадянин», до яких залучаються учні, педагоги, члени органів місцевого самоврядування та студенти. Також «Нова Доба. Перспектива» запрошує молодих педагогів України до участі в роботі літніх шкіл з питань громадянської освіти. За результатами діяльності було видано збірник навчально-методичних матеріалів «Молодь. Школа. Громада», який містить методичні розробки різноманітних видів діяльності із громадянської освіти молоді.

❖ **ВСЕУКРАЇНЬКА БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ «УЧИТЕЛІ ЗА ДЕМОКРАТІЮ ТА ПАРТНЕРСТВО»** (<http://tdp.org.ua/>). Неурядова організація працює за такими напрямками:

- адаптація та розробка навчально-методичних матеріалів про громадянську освіту та інноваційних методів навчання й освітнього менеджменту;
- проведення тренінгів, семінарів, конференцій з питань громадянської освіти;
- випуск публікацій (підручників, посібників для учнів і вчителів);
- адміністрування та впровадження міжнародних освітніх грантових програм з питань громадянської освіти. Поточними проектами організації є «Навчання критичного мислення» й «Освіта для стійкого розвитку в дії».

❖ **DOCCU – РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УКРАЇНІ** (<http://doccu.in.ua/>).

Це швейцарсько-український проект, який реалізується в Україні в рамках швейцарської стратегії співробітництва для України на 2015–2018 роки, а саме в рамках її напрямку «Врядування та відновлення миру». Проект покликаний удосконалити процес співпраці органів державної влади, системи освіти та громадськості для створення демократичного середовища в місцевих громадах.

Пілотні регіони – Київська, Одеська, Херсонська, Полтавська, Львівська, Луганська, Івано-Франківська та Дніпропетровська області.

Поширення знань про гендерну рівність є невід’ємним компонентом запровадження ОДГ/ОПЛ.

Проект передбачає поширену та поглиблену імплементацію ОДГ/ОПЛ для досягнення таких цілей:

- Посилення місцевого самоврядування за допомогою підтримки демократичних освітніх установ.
- Реалізація принципів «доброго управління» шляхом поширення знань про ОДГ/ОПЛ серед державних службовців за допомогою впровадження відповідного навчального курсу в освітні програми для підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування на національному й регіональному рівнях.

- Посилення національної дискусії про демократичне громадянство на основі Хартії Ради Європи з ОДГ/ОПЛ.

Проект DOCCU передбачає впровадження трьох головних і наскрізних компонентів:

- Компонент 1 «Державні службовці». Запровадження ОДГ/ОПЛ на загальнонаціональному рівні в систему підготовки державних службовців і представників органів місцевого самоврядування України.
- Компонент 2 «Керівники шкіл» (директори шкіл). Запровадження ОДГ/ОПЛ у систему післядипломної освіти керівників шкіл у Київській та Одеській областях.
- Компонент 3 «Учителі». Запровадження ОДГ/ОПЛ у систему післядипломної освіти вчителів у Київській та Одеській областях.

❖ **ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЦЕНТР ІМЕНІ ВЕРГЕЛАНДА** (<http://ukr.theewc.org/>).

Це європейський експертний центр у сфері освіти для демократичного громадянства, прав людини й міжкультурного порозуміння, заснований Радою Європи та Норвегією у 2008 році з метою надання підтримки державам-членам Ради Європи в реалізації політики у згаданій сфері. Реалізує в Україні проект «Демократична школа». Розробляє матеріали, що допомагають формувати громадянські й соціальні компетентності українських учнів.

❖ **ПРОЕКТ «ОСВІТА ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ»**

У березні 2000 р. розпочалась реалізація проекту «Освіта для демократії в Україні» (<https://uk-ua.facebook.com/Фонд-Освіта-для-демократії-387893824747040/>) за підтримки Європейського Союзу та уряду США, ряд українських, європейських та американських установ, організацій та експертів спільно працюють над утіленням проекту. Метою реалізації даного проекту стало сприяння розвитку демократичної політичної культури. Завданням реалізації проекту було сприяння запровадженню громадянської освіти в середніх школах України в 9–11-х класах. Керівництво європейською частиною проекту здійснювалось Інститутом суспільства і політики (Нідерланди) (Instituut voor Publiek en Politiek, IPP) та Мершон-центром державного університету Огайо (США) (Ohio State University). Трансатлантичне координування було покладено на CIVITAS Інтернешнл (Франція) (CIVITAS International).

Основними завданнями проекту були:

- сприяння створенню національної політики громадянської освіти в середніх школах;
- розробка навчальної програми, що описує цілі та зміст громадянської освіти в середніх школах; створення навчально-методичного забезпечення викладання громадянської освіти в середніх школах;

9. Проекти, що були реалізовані в Україні впродовж 2000–2017 рр.

- перепідготовка вчителів;
- створення мережі обміну інформацією, розповсюдження матеріалів і підтримка громадянської освіти. Під час реалізації проекту «Освіта для демократії в Україні» було створено центри громадянської освіти спільно із Центральним, Кримським і Миколаївським інститутами післядипломної педагогічної освіти.

Подібну функцію виконують 11 інформаційних пунктів громадянської освіти, відкритих при педагогічних університетах, інститутах післядипломної педагогічної освіти, школах у Києві, Полтаві, Чернігові, Рівному, Сумах, Бердянську, Одесі, Донецьку, Харкові, Севастополі та Луганську. За підтримки реалізації проекту було створено Всеукраїнську спілку викладачів суспільних дисциплін і громадянської освіти (президент Т. В. Ладиченко). У результаті реалізації проекту було здійснено розробку та публікацію низки посібників і впроваджено навчальний курс.

❖ ПРОЕКТ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА — УКРАЇНА» (березень 2005 р. – березень 2008 р.)

Запроваджувався представництвом Європейської Комісії в Україні під керівництвом компанії «Cambridge Education». Партнер проекту – Міністерство освіти і науки України. Пілотні області: Київська, Вінницька, Херсонська, Волинська. Робоча група реалізації проекту на основі аналізу державних документів розробила навчальні плани та програми, а також концепцію змісту громадянської компетентності та склала таблицю цільових знань, умінь, навичок і ставлення за всіма етапами шкільної освіти. У межах реалізації проекту було видано навчальний і ресурсний посібники для вчителя із супровідним диском, спрямовані на підтримку процесу інституалізації ГО; розроблено програми навчальних курсів для студентів педагогічних університетів і вчителів, які проходять курси підвищення кваліфікації, – як спеціалістів у питаннях громадянського напрямку, так і викладачів інших предметів; навчальний модуль інклюзивної освіти та рівних прав і можливостей для системи післядипломної освіти; а також широкий спектр навчально-методичних матеріалів про організацію позакласної діяльності.

У рамках реалізації проекту «Громадянська освіта – Україна» Всеукраїнським фондом «Крок за кроком» розроблено матеріали на тему «Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти», які є складовою посібника «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», а також розроблено навчальний курс «Рівні можливості та громадянська освіта», який розраховано на 24 академічні години та складається із трьох блоків: реалізація інклюзивного підходу через викладання громадянської освіти; особливі освітні потреби і громадянська освіта; основні принципи організації та діяльності інклюзивного закладу освіти.

Матеріали проекту «Громадянська освіта – Україна».

Документи, підготовлені в рамках проекту:

1. Результати реалізації проекту «Громадянська освіта – Україна».
2. Думки українських учнів про громадянську освіту й вивчення суперечливих питань.
3. Аналіз та висновки опитування про практику викладання громадянської освіти.
4. Звіт про завершення реалізації проекту.
5. О. Пометун «Формування громадянської свідомості старшокласників засобами різних предметів».

❖ **ПРОЕКТ «НАВЧАЛЬНИЙ ТУР ІЗ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ»** здійснювався Інформаційно-аналітичним центром педагогічних інновацій Інституту засобів навчання АПН України за підтримки Агентства міжнародного розвитку Сполучених Штатів Америки (USAID, Казахстан). Метою реалізації проекту стало поширення досвіду українських педагогів про впровадження громадянської освіти в Україні серед освітян Казахстану, Туркменістану та Таджикистану. У рамках реалізації проекту було здійснено такі заходи:

- ініційовано міжнародну партнерську мережу освітян для обміну досвідом у питаннях громадянської освіти в системі загальної середньої освіти (України, Казахстану, Туркменістану та Таджикистану);
- у рамках навчального туру вчителями-практиками проведено серію семінарів-тренінгів із громадянської освіти, в які увійшли такі теми, як «Права людини та дитини», «Толерантність», «Екологічна освіта», «Вирішення конфліктів», «Полікультурна освіта».

❖ **УКРАЇНСЬКО-ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ПРОЕКТ «СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ» (2005–2010):** реалізація українсько-швейцарського проекту у сфері освіти «Сприяння розвитку демократичної освіти в Україні» здійснювався Цюрихським педагогічним університетом, Інститутом міжнародних освітніх проектів (ЦПУ) та Національною академією державного управління при Президенті України (НАДУ) за партнерства Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Стратегічною метою реалізації проекту є підвищення впливу освіти на розвиток громадянського суспільства та демократичних процесів у країні. Зокрема, проект покликаний сприяти розширенню доступу освітян до інформації про основні засади демократичного громадянства, а також широкому обговоренню проблем, що стоять перед державним управлінням освіти в Україні. Цілями реалізації проекту стали:

- адаптація, видання та впровадження трьох навчальних посібників Ради Європи для різних рівнів освіти: учнів і вчителів – «Живемо в демократії»; керівників

шкіл – «Демократичне врядування у школі»; слухачів системи підвищення кваліфікації вчителів – «Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти про права людини».

- здійснення пілотної апробації посібників у навчальних закладах м. Києва, Київської області та м. Цюриха (Швейцарія);
- проведення серії семінарів у м. Києві для підготовки вчителів, керівників шкіл і керівників системи освіти до роботи з навчальними матеріалами про освіту для демократичного громадянства; розробка концепції розвитку освіти для демократичного громадянства в Україні.

❖ **ПРОЕКТ БЛАГОДІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «УЧИТЕЛІ ЗА ДЕМОКРАТІЮ ТА ПАРТНЕРСТВО» «ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА» (2007–2010 РР.)**

реалізували за підтримки Міністерства освіти і науки України та фінансової підтримки Ради Європи. Метою реалізації проекту було визначити можливості адаптації й імплементації технології «Оцінки та забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (QA – EDC), запропонованої в документах Ради Європи, шляхом проведення її апробації в умовах загальноосвітніх шкіл України. Основою реалізації проекту стали поняття та підходи до освіти, що містяться в документах Ради Європи і полягають зокрема в тому, що «освіта для демократичного громадянства» (ОДГ) розглядається не як окремий предмет чи група предметів, що опановують учні, а як окрема важлива мета освітньої політики держави, регіону, конкретного навчального закладу. 20-ю сесією постійної конференції міністрів освіти Ради Європи у Кракові в жовтні 2000 р. було прийнято «Проект спільних основних напрямів ОДГ», який визначив основні принципи ОДГ. Реалізація проекту була спрямована на впровадження технології ОДГ у школі. Два проекти, реалізованих протягом 2007–2008 рр., дозволили конкретизувати зміст і методи запровадження європейського «Інструменту для забезпечення якості ОДГ».

❖ **ПРОЕКТ ЄС ПРООН «СПІЛЬНОТА СПОЖИВАЧІВ І ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ» (2008–2010 РР.).**

У рамках реалізації проекту було здійснено розробку, запровадження та поширення навчального курсу «Основи споживчих знань», метою якого було сприяння розвитку свідомої споживчої поведінки учнів як елемента громадянської культури. За сприяння Міністерства освіти і науки України створено Всеукраїнську мережу координаторів-методистів у системі інститутів післядипломної педагогічної освіти з питань запровадження основ споживчих знань у загальноосвітніх навчальних закладах України. У рамках реалізації проекту розроблено навчальний курс (за вибором) «Основи споживчих знань» для 1–11(12-х) класів ЗНЗ та проведено навчання педагогів під час регіональних семінарів у всіх регіонах країни. На сьогодні близько 6000 ЗНЗ реалізує даний навчальний курс.

❖ ПРОЕКТ ОБСЄ «ЗЕЛЕНИЙ ПАКЕТ». ЗАПОЧАТКОВАНИЙ У 2009 Р.

ОБСЄ в рамках розвитку ідей сталого розвитку, який є одним із ключових напрямів економічної та екологічної діяльності координатора проектів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в Україні. Процес сталого розвитку спрямований на задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для майбутніх поколінь і є елементом громадянської культури людини. Завданням реалізації проекту є навчити учнів розвивати навички та знання для прийняття обґрунтованих рішень на благо довкілля, нинішнього населення й майбутніх поколінь.

❖ ПРОЕКТ З ОДГ/ОПЛ «ЖИВЕМО В ДЕМОКРАТІЇ»

Це освітній проект, спрямований на просування демократії в освіті на різних рівнях, у різних шкільних системах таких країн, як Україна, Албанія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Греція, Косово, Чорногорія, Румунія, Сербія, Швейцарія та інших. МПО (Інститут «Міжнародні проекти в освіті») у співпраці з Радою Європи розробив шість навчальних посібників з ОДГ/ОПЛ. Основним принципом навчальних матеріалів є ідея про те, що освіта для демократії повинна підготувати учнів до активності у школі та соціальному середовищі.

❖ ПРОЕКТ «ДЕМОКРАТІЯ У ШКОЛІ – ДЕМОКРАТІЯ У ГРОМАДІ» (2017)

[«З малої школи у великий світ»](#)

Матеріали проекту «З малої школи у великий світ», які були перекладені в рамках реалізації проекту «Демократія у школі – демократія у громаді», реалізованого у 2017 році Федерацією освітніх ініціатив з Варшави та Центром освітніх ініціатив зі Львова та профінансованого в рамках програми RITA – «Зміни в регіоні». Результатом є десять сценаріїв, що розвивають соціально-громадянські компетентності та вміння вчитися – п'ять для 1–3 класів і п'ять для 4–6-х класів. Після перекладу вони були адаптовані до українських умов – до нового стандарту початкової освіти та правових норм. Проекти були успішно реалізовані в семи загальноосвітніх школах Львівської області, що належать до об'єднаних територіальних громад.

Проаналізувавши нормативне підґрунтя розвитку громадянської освіти у школі першого ступеня, сучасний стан упровадження громадянської освіти та існуючі ресурси, *ураховуючи* деякі дані соціологічного дослідження «Права людини у школі: що думають учителі» та результати опитування вчителів початкових класів Київщини, можна сформулювати такі **ВИКЛИКИ**:

- ❖ Державний стандарт початкової загальної та повної загальної середньої освіти до сьогодні включає галузь «Суспільствознавство», яка об'єднувала філософські, культурологічні, правові, політичні, громадянські та інші знання. Проте питома вага предметів цієї галузі в початковій школі є незначною.
- ❖ Громадянська освіта вивчається досить фрагментарно. Обов'язковим навчальним предметом є «Я у світі», розрахований на учнів/учениць 3–4-го класу, одна година на тиждень. Його зміст лише частково спрямований на формування громадянської компетентності.
- ❖ Низький рівень обізнаності педагогічної спільноти та розуміння практичної траєкторії впровадження нормативно-правових засад освітньої реформи, концепції нової української школи, філософії, принципів нового Державного стандарту початкової загальної освіти.
- ❖ Переважна більшість навчальних курсів громадянської освіти є елективними. Їх вибір закладами освіти великою мірою залежить від можливостей варіативної складової робочих навчальних планів. Більшість педагогів не впливають на вибір курсів у варіативній складовій Типових навчальних планів. У процесі вибору означених курсів часто не враховується думка дітей і батьківської громади. Це призводить до того, що вивченням таких курсів охоплена незначна кількість учнів.
- ❖ Недостатній рівень підготовки педагогічних працівників: знання про громадянську освіту та права людини фрагментарні або взагалі відсутні, низька обізнаність із практичними інструментами реалізації громадянської компетентності. Застарілість «знаннєвого» підходу до формування демократичних громадянських компетентностей.
- ❖ Несформованість громадянської компетентності вчителів: відсутність навичок участі, невміння захистити професійну гідність у проблемних ситуаціях тощо.
- ❖ Відсутність системності в підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів у питаннях громадянської освіти, поширення позитивного досвіду, координації діяльності, моніторингу того, яким чином у школах запроваджується громадянська освіта, якими є її результати.
- ❖ Для багатьох педагогів основним джерелом інформації про формування громадянських компетентностей є курси підвищення кваліфікації (формальна освіта) в інститутах післядипломної освіти.

- ❖ Більшість учителів не мають можливості самостійно вибирати форми та зміст підвищення кваліфікації, відвідувати навчальні курси громадянської освіти та прав людини у сфері неформальної освіти від громадських організацій.
- ❖ На теренах України запроваджується значний спектр проектів з питань громадянської освіти різних громадських організацій. По-перше, в основному зміст таких проектів розрахований на роботу з учнями середньої та старшої школи, по-друге, не існує сталості впровадження продуктів реалізації проекту та ідей після закінчення його реалізації.
- ❖ Відсутність достатньої кількості якісних навчально-методичних матеріалів для формування громадянської компетентності учнів початкових класів (зокрема першокласників), зорієнтованих не тільки на передачу знань, а й на розвиток навичок, формування цінностей та установок, необхідних для успішного життя у громадянському суспільстві.
- ❖ Відсутність різноманітного спектра матеріалів для роботи з підвищення рівня громадянської освіти батьківської громади.

Ураховуючи інформацію, зазначену вище, рекомендуємо в рамках реалізації проекту «Просування громадянської освіти в початковій школі в контексті нових освітніх стандартів» розробити навчально-методичні матеріали як додаткові матеріали до існуючих Модельних навчальних програм (Модельних навчальних тижнів) для першого класу як ресурс конструювання освітнього процесу для розвитку громадянської компетентності учнів першого класу нової української школи.

Рекомендуємо розробити навчально-методичні матеріали, які будуть матеріалами для вчителя, дітей і батьків, а саме:

- ❖ керівництвом для педагогів про навчальні види діяльності для учнів перших класів під час освітнього процесу та одночасно матеріалами, які можуть використовувати батьки для глибшого розуміння теми, надання допомоги дітям при її засвоєнні;
- ❖ матеріалами для учнів перших класів, представленими через практичні вправи, інформаційні повідомлення, дискусійні та дослідницькі питання, матеріали для читання, завдання для роботи у групах, самостійної роботи;
- ❖ завданнями, через які дитина може залучити батьків до спільної роботи, обговорення, розробки проектів тощо.

11. Рекомендації про розробку навчальних матеріалів для педагогів, батьків та учнів перших класів з формування громадянської компетентності

1. ДНУ «Інститут модернізації і змісту освіти»: Електронний реєстр щодо надання грифів та свідоцтв Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://gryf.imzo.gov.ua/category/pochatkova-shkola/ya-u-sviti2/>.
2. Демократія та права людини у школі. Діагностика ситуації у школах-учасницях реалізації програми: Аналітичний звіт / Христина Чушак, Мажена Рафальска. – Європейський центр ім. Вергеланда, 2016. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://ukr.theewc.org/Content/dodomu/Novini/Provedeno-diagnostiku-situaciyi-dovkola-demokratiji-ta-prav-lyudini-u-shkolah>.
3. Центр інформації про права людини. Соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці із Центром інформації про права людини та вповноваженої Верховної Ради із прав людини. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://humanrights.org.ua/material/sociologi_rozpovili_shho_vchiteli_dumajiut_pro_vikladannija_prav_ljudini_u_shkoli.
4. Аналітичний звіт сучасний стан громадянської освіти в Україні / Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. – ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. – [Електронний ресурс]: Режим доступу http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf.
5. Проект розробки курсу «Культура добросусідства» для навчальних закладів Автономної республіки Крим. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ciet.org.ua/ukr/_jointprojcts/culture/index.htm.

БУДЕМО РАДІ ВІДПОВІСТИ НА ВСІ ВАШІ ЗАПИТАННЯ:

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком»

01001, м. Київ, вул. Пушкінська, 9А, офіс 4

Тел.: (044) 235 11 36

Факс: (044) 531 12 76

E-mail: admin@ussf.kiev.ua

www.ussf.kiev.ua

<https://www.facebook.com/Всеукраїнський-фонд-Крок-за-кроком-312800812201975/?ref=bookmarks>